

MƏRYƏM SEYİDBƏYLİ

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun direktoru, tarix üzrə elmlər doktoru, dosent, Azərbaycan məseyidbeyli@mail.com

BAYRAM QULİYEV

AMEA Elm Tarixi İnstitutunun elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan bayramqulusoy@yahoo.com

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÖVCUD OLAN TARİXİ MƏLUMATLARA ÜMUMİ BİR NƏZƏR

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, Azərbaycan tarixi, Rusiya imperiyası, Osmanlı imperiyası, İran və inqilabı

Azərbaycan xalqının görkəmli ədibi və ictimai-siyasi xadimi Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ilin dekabr ayında Çar Rusiyasının müstəmləkəsi olan Şimali Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin Şuşa şəhərində anadan olmuş, elə orada ilkin və orta təhsilini aldıqdan sonra, ali təhsilini Fransanın Sarbonna Universitetində tamamlamışdır. Sarbonna universitetində hüquq təhsili alan Əli bəy, dini məzmunlu, daha çox tərqiyyətinə dair məqalələr yazmış, bu əsərlərində İslam və onun əhəmiyyəti haqqında məlumat verərək Avropada İslamı tanıتماğa çalışmışdır. O İslamı tanıتماqla bərabər, bu dinə dair uydurulmuş bəzi xurafatları da tənqid etməkdən çəkinməmişdir. Onun məqsədi Avropa elitasında islam dini ilə bağlı yanlış olaraq yaradılmış təsəvvürləri düzəldərək ona qarşı münasibəti dəyişmək olmuşdur (22, p. 86-92). Mənbələrə nəzər saldıqda belə məlum olur ki, Əhməd bəy Ağaoğlu özünü “Müsəlman”, “Rusiya müsəlmanı”, “Qafqaz müsəlmanı” və “Müsəlman türk” kimi adlandırırsa da, bir müddət sonra o etnik baxımdan türk olduğunu söyləməkdən çəkinmir. (22, p. 2) Zənnimizcə bu böyük ziyalının türk ifadəsindən istifadə etməyə çəkinməsinin əsas səbəbkarı Çar Rusiyasının yeritdiyi anti-pantürk siyasəti olmuşdur. Digər bir tərəfdən XVIII – XIX əsrlərdə azərbaycanlılar özlərinə daha çox müsəlman deyə xitab edirdilər.

1897-ci ildə H. Z. Tağıyevin dəvəti ilə Bakıya gələn Əhməd bəy Ağaoğlu burada onun maliyyə yardımını ilə nəşr olunan “Kaspi” və

“Həyat” qəzetlərində müxtəlif məzmunlu məqalələr çap etdirir. O, 1905-ci ildə yaradılmış və ermənilərin vəhşi əməllərini əks etdirən “Həyat” qəzetinin Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə baş redaktoru olduğu zaman öz məqalələrində bir çox tarixi məqamlara toxunmuşdur. O bildirdi ki, XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri cinayətlər heç də boş – boşuna planlaşdırılmamışdı. Burada əsas məqsədlərdən biri də Cənubi Qafqazda Azərbaycan torpaqları hesabına müstəqil erməni dövlətini yaratmaq “vədinin” onlara verilməsi idi (14, s. 41). Qeyd etmək lazımdır ki, “Həyat” qəzetinin bütün materialları, eləcə də Əhməd bəy Ağaoğlunun burada nəşr olunan məqalələrində XX əsrin əvvəlləri Şimali Azərbaycan tarixinə - həmçinin 1905-1907-ci illər erməni-müsəlman münaqişəsinə dair qiymətli və obyektiv tarixi materiallar mövcuddur.

1905-ci ildə Əhməd bəy Ağaoğlu Bakı şəhər Dumasının üzvü seçilib 1909-cu ilə qədər burada fəaliyyət göstərir. 1909-cü ildə Əhməd bəy Osmanlı imperiyasına gedir və orada yaşamağı olmur. Şimali Azərbaycanın bir çox ziyalıları Əhməd bəyin vətəninə tərək etməsini böyük itki adlandıraraq buna çox təəssüflənirlər. Lakin o, vətəndə olmasa belə, Azərbaycanla bağlı elmi fəaliyyətlə yenə də məşğul olmağa davam edir. Onun “Kaspi” qəzetində nəşr olunan “Türkiyədən məktublar” adlı silsilə məqalələri Şimali Azərbaycan əhalisinin maarifləndirilməsinə yönəlsə də, onların içərisində Çar Rusiyası

və Avropaya ünvanlanmış məqalələr də mövcud idi. Onlardan "İslam və despotizm" adlanan məqalədə müəllif İslamın Avropa və Rusiya İmperiyasının qələmə verdiyi kimi geridə qalmış bir din olmadığını, əksinə onun böyük bir mədəniyyət və mənaویyyət dini olduğunu qeyd edir. Eyni zamanda Əhməd bəy İslam və digər iki monoteist dinlər arasındakı oxşarlıqları göstərərək İslamın yanlış dərk edildiyini göstərmişdir (14, s. 68-69). Əslində bu fikirləri söyləməklə o müsəlman tələbələrini öz dinindən imtina etmədən təhsil alma imkanlarının mümkünliyini göstərmişdi. Eyni zamanda Əhməd bəy istəyirdi ki, müsəlman olan Azərbaycan əhalisi də yüksək keyfiyyətli təhsil alsın və müvafiq vəzifələri tuta bilsin. Çünki, çar Rusiyasının hakim dairələri müsəlmanlığı bəhanə edərək azərbaycanlıların təhsil almasını və hərbiyə iştirak etməsinə mane olurdular.

Əhməd bəy Ağaoğlu Osmanlı imperiyasının pataxtı İstanbulda köçküldən sonra gənc türklərin "İttihad və tərəqqi" fırçasına daxil olur. Daha sonra Süleymaniyyə Muzeyinin kitabxanasının direktoru vəzifəsinə tutan bu böyük müfəkkir "Türk yurdu" jurnalına redaktorluq edir, Yusif Akçura ilə görüşür, İstanbul Universitetində "Türk-moğol tarixi" və "Rus dili" fənlərindən müəhazərlər oxuyur (11, s. 26-36).

1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakının azad edilməsi üçün Şimali Azərbaycana gəlmiş Qafqaz İslam Ordusunda siyasi müşavir kimi yenidən Ana Vətəninə qayıdan Əhməd bəy Ağaoğlu həm AXC parlamentinə üzv seçilir, həm də Paris Sülh Konfransında iştirak etmək üçün Avropaya gedən nümayəndə heyətinin tərkibinə daxil edilir. İstanbulda "İttihad və tərəqqi" partiyasının üzvü olduğuna görə ingilislər tərəfindən həbs olunub Maltaya sürgün edilən Əhməd bəy Ağaoğlu, sürgündən qayıtdıqdan sonra İstanbulda nəşr olunan "İttakimiyyəti-milliyət" qəzetinin baş redaktoru təyin edilir. 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra ikinci və üçüncü çağırış Türkiyə Böyük Millət Məclisinə millət vəkilii seçilən Əhməd bəy Ağaoğlu, eyni zamanda Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün xarici işlər üzrə siyasi məsləhətçisi kimi fəaliyyət göstərmişdir (4, s. 26-36). Əhməd bəy Ağaoğlu 19 may 1939-cu ildə İstanbulda vəfat etmişdir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin

7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı ilə Əhməd bəy Ağayev Azərbaycan Respublikasında əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin siyahısına daxil edilmişdir.¹

Əhməd bəy Ağaoğlunun fikirləri və bu fikirlərin təzahürü olan yazıları daha çox İslam, siyətlik, hüquq və siyasət olsa da, onun əsərlərində həm dövrünün tarixi-siyasi mənzərəsini müşahidə etmək mümkündür və həm də keçmiş dövrlərə dair tarixi faktlara rast gəlinir. Tarixi məsələlərin və faktların ən çox rast gəlinədiyi əsər "İran və inqilabı" əsəridir. Ərəb Xilafətinin çökməsindən XX əsrin əvvəllərinə qədərki tarixi proseslərə qısa formada nəzər yetirilən bu əsər ilk dəfə 1941-ci ildə Ankarada nəşr olunmuşdur. Sonradan əsər t.ü.f.d., dos. Almaz Həsənzadə və t.ü.f.d., dos. Boran Əziz tərəfindən Azərbaycan tərkibinə tərcümə edilmişdir (1). Əhməd bəy Safaviləri Aqçoynulunun davamı kimi görür və Şah I İsmayılı Aqçoynulu hökmdarı adlandırır. O, türk ellərinin olduqca geridə qaldığını və bu səbəbdən də bir – birləri ilə savadlıqlarını yazaraq onları qınayır. Bununla bərabər o qeyd edir ki, türk elləri Osmanlıda Sultan I Səlimi və Sultan I Süleymanı, Səfəvilər Şah I İsmayılı və Şah I Abbasi, Əfşarlar Nadir Şahı, Gürganilər Babur Şahı yetişdirdilər. Müəllif təəssüflə bildirir ki, Sultan I Səlim və Nadir Şah Əfşar xaric heç kəs bu türk ellərini birləşdirmək istəmədi. Əhməd bəy Nadir şahın bir çox türk ellərini fəth etdiyini bildirərək yazır ki, Nadir sünni-şiə itxifatına son qoymaq istədi lakin, İstanbul inad etdi (1, s. 14). Həqiqətən də Nadir Şah Osmanlı imperiyasına bu məqsədlə müjracət etmiş, Osmanlı din adamları buna qarşı çıxmışdılar.

Elədirsə, bas hansı səbəbdən Əhməd bəy Ağaoğlu "Azərbaycan" ifadəsi yerinə "İran" ifadəsini istifadə etmişdir. Halbuki, XX əsrin əvvəllərində, inqilab baş verən vaxtda Cənubi Azərbaycan və İran Qacarlar tərəfindən idarə olunurdu. Bu fikri daha aydın izah etmək üçün eyni yanaşmaya malik olan digər ölkələrin tarixçilərinin fikirlərinə nəzər salmaq lazımdır. Azərbaycan tarixinə dair tədqiqatçılar aparın

¹ "Əsərlərin dövlət varidatı elan edilməsi Qaydaları"nın və "Əsərləri dövlət varidatı elan edilən müəlliflərin və dövlət varidatı elan edilən filmlərin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 may 2019-cu il tarixli, 211 nömrəli Qərarı"

xarici tarixçilərin bir qismi öz əsərlərində bu məsələyə geosiyasi kontekstdən yanaşırlar. Bu tarixçiləri ya antik ədəbiyyatlarda əks olunan "Pəriya" kəlməsindən istifadə edirlər, ya da ki, hadisələrə müasir İran İslam Respublikasının sərhədləri çərçivəsində nəzər yetirir və "İran" terminindən istifadə edirlər. Təbii ki, bu cür tədqiqatçılardan bir qismi də dil və ya linqvistik nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar. Orta əsr səyyah və diplomatları, eləcə xarici tədqiqatçılar yanlışlığa yol verərək, əksər hallarda Dərbənddən İran körfəzinə qədər torpaqları "Pəriya" adlandırır. Əslində "Pəriya" zamanla "pars" olaraq işləndi, sonradan ərəb dilinə keçən bu söz bu ildə "p" hərfini almıdığı üçün "fars" şəklini aldı və Azərbaycan dilinə də "fars" kimi keçmiş oldu. Tədqiqatçılarda və səyahətnamələrdə istifadə olunan və demək olar ki, eyni mənani ifadə edən bu iki sözün birincisi Pəriya m. ö. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərindən –əri tayfalarının Parsamüş ərazisində (müasir İİR-nin cənub-qərb əraziləri – red.) məskunlaşdığı dövrdən etibarən işlənmişdir. Əhəməni imperiyası yarandıqdan sonra "fars"/"pars" anlayışı yalnız bir etnik toplumu deyil, bütün imperiyanı əhatə etdi və bu ad coğrafi mənə kəsb edərək yunan tarixi-coğrafi ədəbiyyatına düşmüş oldu. Həqiqətən də antik Yunan və Roma coğrafiyaçıları. Kiçik Anadolı yarımadasından Qara dənizə, oradan da Xəzər dənizinə şimalına, şərqdə Hindistana cənubda isə indiki İran körfəzinə qədər böyük bir ərazini Pəriya adlandırmışlar. Strabonun "Coğrafiya" əsərinin ingiliscə və yunanca olmaq üzrə birlikdə onun mükəmməl nəşrində, həm də ilk səhifədə əks olunan xəritədə, eyni zamanda Pəriya (Əhəmənilər imperiyası) haqqında verilən məlumat rast gəlmək mümkündür və yuxarıda qeyd etdiyimiz sərhədləri göstərməkdədir (25, s. 101).

Tədqiqatının böyük bir hissəsini İran və Azərbaycan tarixinin ortası əsrlər dövrünün tədqiqinə və Moğol tarixinə həs edən D. Morqan da bildirir ki, Avropa alimləri tərəfindən istifadə olunan "Pəriya" anlayışı antik yunan tarixi ədəbiyyatlarında Əhəməni imperiyasını ifadə etmək üçün istifadə olunan latın mənşəli "La Persia" coğrafi adından meydana gəlmişdir (19, s. 1-2). XIII əsrdən etibarən Azərbaycana səyahət edən avropalı səyyahlar da antik yunan coğrafiyasının təsiri ilə Dərbənddən cənuba bütün

əraziləri Pəriya adlandırdılar. Alman səyyah Adam Oleari öz səyahət qeydlərində çar Rusiyası sərhədini keçdikdən sonra Pəriyaya daxil olduğunu yazır. Dərbənd, Şamaxı, Təbriz kimi tarixi Azərbaycan şəhərlərini Pəriya şəhərləri kimi təqdim edir (26, s. 161). Antik tarixi-coğrafi biliklərin təsirinə düşən alimlərdən biri olan Carlz Stori özünün üç hissəli, on cildlik nəhəng "Persian literature: a bio-bibliographical survey" əsərində səyyahlardan etdiyi səhvi təkrar etmişdir. Əsər bütövlükdə İran ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunsada, birinci hissəsinin dördüncü kitabında Azərbaycan Pəriyanın bir hissəsi kimi göstərilir. Eyni əsərin birinci hissəsinin beşinci cildi isə "Hindistan tarixi" adlanır (23). Eyni imperiyaların tərkibində olan İrannı və Azərbaycanın Pəriyanın bir hissəsi kimi təqdim olunması ilk baxışdan normal görünə bilər, Hindistanın Pəriyanın bir hissəsi kimi göstərilməsi həm tarixi, həm də elmi baxımdan doğru hesab etmək bir o qədər də inandırıcı görünmür.

Əhməd bəy Ağaoğlu da Avropada ali təhsil aldığı (15, s. 373-387) üçün avropalı alimlərlə demək olar ki, eyni biliyə malik idi, eyni universitetdə təhsil almışdı. O, Antik ədəbiyyatdan miras qalan Pəriya kəlməsinin artıq XX əsrdə İran kəlməsi ilə sinonimləşməsinin fərqində idi. Digər bir tərəfdən Əhməd bəy avropalı alimləri kimi qərb oxucusunda coğrafi təsəvvür yaratmaq üçün daha çox İran kəlməsindən istifadəni üstün tutmuşdur. Digər bir tərəfdən əvvəl Osmanlı imperiyası, sonra isə Türkiyə Cümhuriyyətində fəaliyyət göstərən Əhməd bəy Ağaoğlu məsələyə müasir sərhədlər çərçivəsində yanaşmaq üstün tutmuşdur. Halbuki, o öz əsərində noinki, İrannı, hətta bütün Şərqi böyük bir hissəsinin türklər tərəfindən idarə olduğunu yazır.

Müasir tarixçilər isə Azərbaycan daxil olmaqla bir çox əraziləri müasir sərhədlərə uyğun olaraq İran ərazisi kimi göstərirlər. Halbuki, İran adı 1935-ci ildən etibarən rəsmən siyasi-coğrafi mənə ifadə etməyə başladı (19, s. 1). Arı tayfalarının adı ilə bağlı olan "İran" ifadəsi, ilkin mənbələrdə daha çox farslar ifadə etmək üçün də istifadə olunurdu. Çox təəssüflər olsun ki, müasir qərb, eləcə də Rusiya və Türkiyə tarixşünaslığı bu yönül məsələlərə geosiyasi nöqteyi-nəzərdən yanaşır. XI – XIV əsrlər Azərbaycan və İran tarixləri haqqında məlumat ve-

rən A. Lampton da bu və buraya qonşu olan əraziləri Persiya əlandırır (17). Bu növ əsərlərin sayları çoxdur və təxmini hamısı eyni məzmunludur. Bu cür vəziyyət müasir Türkiyə tarixşünaslığında da mövcuddur. XV əsr Azərbaycan Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyətinə həsr olunan tədqiqat əsəri yazmış, İ. Aka isə ərazini İran ərazisi kimi göstərmiş (halbuki paytaxt Təbriz olub) lakin hakimiyyəti Türk-məhəmməd hakimiyyəti kimi təqdim etmişdir (4). Əhməd bəy isə İranın Abbasiilər zamanından bəri türklər tərəfindən idarə olunduğunu yazaraq Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların türk olduğuna diqqət çəkir. O Lord Gürzonun "The Persia and the Persian questions" adlı əsərinə tənqidi münasibət bildirərkən yazır ki, İrandaki tayfalar arasında tarix boyu ən canlı və ən fəali türklər olmuşlar. Həm siyasi, həm də iqtisadi proseslərdə İranda Türklərin hakim mövqədə olduğunu yazan Əhməd bəy Ağqoyunlu vurğulamaqdadır ki, İranın min illik tarixi ümumtürk tarixinin bir hissəsidir (1, s. 15). İlk mənbələrə nəzər saldıqda da Əhməd bəyin fikirlərinə bənzər mənzərə ilə qarşılaşırsınız. Əmir Teymurun fəthləri haqqında ən unikal mənbə olan Nizaməddin Şəminin "Zəfərnəmə" əsərində Azərbaycan (13, s. 249) və İran (13, s. 254) bir məmləkət olaraq ayrıca göstərilmişdir. Ağqoyunlu sülaləsi və dövlətlərinin tarixinin öyrənilməsi üçün ən əsas tarixi qaynaq hesab olunan Əbu Bəkr Tehraninin "Kitabi-Diyarbəkrəyiyə" əsərində də İran coğrafi ərazi kimi və ya siyasi mənada işlədilmiş (10). Hər üç əsərdə də hadisələrin baş verdiyi coğrafiyanın mərkəzi Azərbaycan və onun şəhərləridir.

Əhməd bəy Ağqoyunlu özünün "İran və inqilabı" adlı əsərində Abbasiilər xilafətinin çöküşündən sonra İranın türklər tərəfindən idarə olunduğunu bildirir: "Beləliklə, İranın son min sənəlik tarixi həqiqətdə və doğrudan-doğruya Türk tarixinin bir şöbəsidir. Fəqət nə çarə ki, türklər başqa yerlərdə göstərdikləri zəifliyi burada da göstərmişlər. Fəlon və maddətən hakim olduqları halda mənəvi hakimiyyətini qurmaqda qüsur göstərmişlər. Hökumət, ordu, ticarət, ziraət və hətta ədəbiyyat olarlarda ikon şəxsiyyətlərinin ən canlı və ən davamlı amili olan dilləri qəbul etdirməmişlər. Tərsinə olaraq, başqalarının dillərini dövlət dili olaraq qəbul etmişlər və sahibi olduqları dövlətə türk dövləti

dedirtməyə önəm verməmişlər. Bu surətlə dövlət milliləşmək qabiliyyətini qeyb etmişdir." (1, s. 14). Qəribədir ki, o, bu əraziləri Sənsarı sərhədlərinə uyğun formada İran əlandırır, növbəti Azərbaycan. Burada bu coğrafi sərhədlər haqqında təsvirli yaratmaq məqsədli idi. Əhməd bəy Ağqoyunlu əsərlərində Azərbaycan kəlməsindən siyasi-coğrafi mənada demək olar ki, istifadə olunmur. Əhməd bəy yazır ki, İranda yaşayan əhəlinin etnik tərkibi haqqında heç vaxt düzgün məlumat verilməyib. Halbuki, burada ən fəal olan əhali və ən çox nisbətə əhali türklərdir. O əlavə edir ki, min ildən bəri də ki, İranı türklər idarə etmiş, burada baş verən siyasi proseslərdə türklər yaxından iştirak etmişdir. O, öz dövrünü nəzərdə tutaraq bildirir ki, bu gün də (XX əsrin 20-30-cu illəri) İranda türklər idarəçilikdə yer alır və dövlət adamlarının çoxu türkdür. Əhməd bəy türk hökmdarlarının dillərinə lazımı hörmət qoymamasından şikayətlənir (1, s. 15). Əslində müəllif haqlı idi. Səlcuqlu dövlətdən Osmanlı və Qacar dövlətinə qədər rəsmi dövlət yazışmaları fars dilində aparılmışdır. Baxmayaraq ki, hərbi dili türk dili idi. Doğrudur, Osmanlı imperiyasında əsas farsca və ərəbcədən təşkil olunan bir osmanlı dili vardı, lakin bu təmiz türk dili deyildi. Əhməd bəy bildirmişdir ki, türk dili onların öz aralarında istifadə etdiyi dil olsa da məktəblərdə və yazışmalarda bu dildən istifadə olunmaması, onu yadlaşdırır, hətta türk əleyhinə olanların sayını da artırır. Bu ərazilərdə mədəniyyətin inkişaf etməsinə məhız türklərin hökmdarlığı etdiyi zaman təsadüf etdiyi vətənləyən Əhməd bəy Ağqoyunlu onu da qeyd edir ki, heç də deyildiyi kimi türk dili zəif bir dil deyildir, bunun üçün Nəvəhinin əsərlərinə baxmaq kifayətdir (1, s. 16). Orta əsrlər türk dilində yazılmış olan qaynaqları müşahidə etdikdə görmək mümkündür ki, türk dilində istər kargüzərlikdə, istərsə də elmi fikirləri ifadə etməkdə istifadə etmək olar.

Oxşar vəziyyət Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə dair əsərlərdə müşahidə olunur. A. Nyuman öz əsərində sadəcə Səfəvilərin fars imperiyası olduğunu göstərir, eləcə də Səfəvilərin soykökü ilə bağlı yanlış və əsassız məlumatlar verir (20). A. Nyumandan fərqli olaraq R. Seyvori isə Səfəviləri fars əlandırmaq yavaşca davranır, lakin bütün əraziləri fars torpağı kimi göstərir (21). C. Hanvey (16) və L.

Lokkard (18) da məsələyə eyni istiqamətdən yanaşaraq İran və ya fars terminlərindən istifadə etməyi üstün tutur. Səfəvi dövləti haqqında məlumat verən görkəmli alim F. Sümer də İran coğrafi terminindən istifadə etmişdir (12).

Azərbaycan Səfəvilər İmperiyası tarixinə dair ilkin mənbələrdə onların türk əsilli olması və Azərbaycanda dövlət yaratması haqqında məlumatlar kifayət qədərdir. Görkəmli səfəvişünas Azərbaycan alimi Zabil Bayramov "Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş tayfalarının rolu" adlı əsərində Məhəmməd Yusif Qəzvinini istinadən yazır: "Şəhur döyüşündən sonra İsmayıl darəsəltənə-ye (paytaxt, mərkəz) Təbrizə üz tutdu və Azərbaycan şahlıq taxtına (taxtə saltənətə Azərbaycan) oturdu. Bütün Azərbaycan məmləkətində (dər təmam məmləkətə Azərbaycan) onun adına xütbə oxundu, dinar və dirhəm zərb edildi" (2, 31). Buna bənzər ilkin qaynaqlara istinad verən Əhməd bəy Ağqoyunlu yazır: "Səfəvilərin türk və Ağqoyunlu tayfasına mənsub olmalarına şübhə edilməz. Bunlara ilk əvvəl Ağqoyunluların yerləşdiyi sahədə təsadüf edirik. Sonra, bunlar ilk zamanlar yalnız türkcə danışırlar. Ərəbcə və farsca danışıqlarına dair əlimizdə heç bir dəlil yoxdur. «Rövzətüs-Səfəvi» sahibi böyük Abbasın mətəmini təsvir edərkən eynən deyir ki: «Sofiani Səfəvi bə nohavayi türk», yəni Səfəvi sufiləri cənəzəni türkcə ilahilərlə yola salırdılar. Yəni eyni «Rövzətüs-Səfəvi»də Şah İsmayılın türkcə şərlərinə nümunə verildiyi halda, ərəbcə və farsca şərlərdəyi qeyd edilmiş. Sonra bu zətin qurmuş olduğu dövlət təşkilatının həmin bütün adları, bir az sonra görəcəyimiz vaxtla xalis türkcədir." (1, s. 21). Əhməd bəy Səfəvilərin İmam Rzanın nəslindən olması fikrinin mövcud olması haqqında məlumat verərkən bu fikrinə inanmadığını göstərməkdədir. O vurğulayır ki, Şah İsmayıl bu addımı ona görə atmışdı ki, ətrafına onun dəstəkləyəcək tərəfdar toplaya bilsin. Daha sonra Şeyx Səfəddin İshaqdan Şah İsmayılı qədər fərruallı məlumat verən böyük mütəfəkkir Çaldıran döyüşünün nəticələri haqqında danışırkən bildirir ki, iki Türk dövlətinin arasında baş verən bu döyüşdə demək olar ki heç bir tərəf hər hansı bir xeyir əldə edə bilmədi (1, s. 17-18). Əhməd bəy Ağqoyunlu vurğulayır ki, hər iki Türk dövləti Əli övladlarına qarşı sevgi göstərdilər, lakin göstərmə şəkilləri fərqli idi.

İslam dininin şialik məzhəbi ilə bağlı məlumat verən Əhməd bəy Ağqoyunlu yanlış olaraq bildirir ki, şialik rəsmi olaraq Şah I İsmayılın dövründə dövlət səviyyəsində qəbul olunub (1, s. 20). Halbuki, şia təriqəti Elxanilər dövləti zamanı Sultan Olcaytu Xudabəndənin zamanında rəsmən dövlət səviyyəsində məzhəb kimi tanınmışdır. Hətta o, paytaxt Təbrizə də ikidüvən Sultan Olcaytu adlandırılan türbəyə Hz. Hüseyin cəsədinin gətirilməsini istəmiş, Nəcəf əhəli si buna etiraz etmişdi (24, s. 637) Onun əsərlərinə diqqət yetirdikdə Elxanilər dövləti haqqında demək olar ki, heç bir məlumata rast gəlinmir. Ola bilsin ki, bu hal onun mövcud qaynaqları əldə edə bilməməsi ilə bağlıdır.

Şah I Təhməsbəy, Şah II İsmayıl və Şah Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyət illərində baş verən hadisələr haqqında məlumat verən Əhməd bəy Şah I Abbasın "Böyük" ləqəbini alan ilk hökmdar olduğuna diqqət çəkir. Həmçinin o, bu zaman baş vermiş siyasi proseslər haqqında geniş məlumat verir və Şah I Abbasın işğal olunmuş torpaqları bir-bir geri almasını detalları ilə birlikdə təsvir edir (1, s. 29). Əhməd bəy Şah I Abbasın etdikləri dəyişikliklər və gördükləri işlər haqqında danışırkən bildirir ki, bunların içərisində ikisi daha əhəmiyyətli idi. Bunlardan birincisi hərbi və idarəetmə aparılması və orduya toplanı alayının gətirilməsi, ikincisi isə Hörmüzdə yerləşən Bəndər-Abbasın Portuqaliya işğalından təmizlənməsi idi. Şah I Sofi, Şah II Abbas, Şah I Süleyman və digər son Səfəvi şahlarının hakimiyyəti haqqında qısa məlumat verən Əhməd bəy Ağqoyunlu bu dövlətin tənzimlənilmə sahələrini aydın formada göstərir. Ədib dövlətin çökməsinin əsas səbəbi kimi, quraqlıq, insanların eys-ışrətə və şəraba aludə olması, şahların zəifliyi və dövlət işlərinə zaman ayırmaması, şikayətlərə baxılmamasının olduğunu göstərir (1, s. 32-33).

Nadir şah Əfşar haqqında məlumat verən Əhməd bəy Ağqoyunlu bildirirdi ki, o, İranın sərhədini qısa müddət ərzində Cənubi Qafqazın şimalına, Bağdada, Hindistana və Şərqi Türkiyəyə qədər genişləndirdi. Əhməd bəy Nadir Şah haqqında yazırdı: "Xalqdan törəmiş olan bu türk çocuğu cəhalətinə və savadsızlığına baxmayaraq, türk vəhdətini, türk sülhünün qiymət və əhəmiyyətini idrak etmişdi. Bu vəhdətə pozan Şialiyə qarşı ədavət bəsləmişdi. Osmanlı

türkləri ilə daima sülh ilə keçinməyi lazım bilmişdi. Türklüyün hakim olduğu digər yerlərdə türk sülaləsinə toxunmadı. Tərsinə olaraq, yerində tutmaqla bərabər onlarla qohumluq qurmağa çalışdı. Öz sülaləsinin taleyini onların taleyinə bağlamağa çalışdı. Fəqət nə çərə ki, nə İstanbul, nə də Türkiyəstandakı qəbilə rəisləri onu anlamadılar! İstə, bu anlaşılmamaq onun ruhunda dərin acılar oyandırdı və bu əzmkar adam bu acılarını şiddətli icraatları ilə, etdiyi qatliyəmlər və kəsdəyi başlar və burunlarla təskinlik tapdı." (1, s. 37).

Azərbaycanın xanlıqlar dövrünü "dərin uçurumlu 30 il" adlandıran Əhməd bəy Ağaoğlu daha sonra Qacarlar haqqında məlumat verir. Ağa Məhəmməd şah, Fətəli şah zamanında baş verən hadisələri təsvir edən Əhməd bəy çar Rusiyası və Qacarlar arasındakı müharibələr səbəbindən gerçəkləşən Gülistan və Türkmənçay müqavilələrinin acı nəticələrini pisləyir. O yazır: "1813-cü ildə Gülistan sülhnaməsi ilə bugünkü Qafqaz Azərbaycanı, İrəvan və Naxçıvan istisna edilmək üzrə Rusiyada qalır. Fəqət 1825-ci ildə aparılan digər bir müharibədə İran bu tərəfləri də qeyb edir və 1828-ci ildə əqd edilən Türkmənçay müqaviləsi ilə İran Qafqaz və Azərbaycanı tamamilən itirir və üstəlik olaraq da üç milyon ingilis lirəsi təminatla Bakı dənizi üzərində qüvvə saxlamağı qəbul edir." (1, s. 41). O, daha sonra Həbilik hərəkəti və onun ardınca Müzəffərəddin Xan zamanında baş vermiş İran inqilabı haqqında məlumat verir.

Əhməd Ağaoğlunun siyasi, dini-fəlsəfi mövzuda yazdığı "Üç mədəniyyət" əsərinin kiçik bir hissəsi mədəniyyət tarixinə həsr olunmuşdur. Mədəniyyətin yaranma və inkişaf etmə səbəblərini izah edən böyük ədəb onun inkişaf etməsinin əsas səbəblərindən biri hökmdarların elm və ədəbiyyat adamlarına sayğısının nəticəsi hesab edir. O Qəznəvilərdə Sultan Mahmudu, Elxanilərdə Hülakü xanı, Teymurilərdə Əmir Teymur misal göstərir və bildirir ki, mədəniyyətin XII-XV əsrlərdə inkişaf etməsinin ən əsas səbəblərindən biri də bu hökmdarların elm və sənət adamlarına diqqətli yanaşması, alimlərin bir yerə toplanması, abidələr üçün maddi vəsaitlərin ayrılması və sairədir (9). Əhməd bəyin "Sərbəst İnsanlar Ölkəsində" əsərində tarixi məqamlara rast gəlinir (8). Onun iki əsəri – "İhtilal mi İnkılap mı" (5) və "Mütəreke və

Sürgün Həturaları" (7) memuar xarakteri daşıyır və dövrün siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni həyatı haqqında məlumat almaq üçün əhəmiyyətli qaynaqdır. Adını çəkdiyimiz ilk əsərində Əhməd bəy Osmanlı imperiyasının çökməsi, türklərin milli mübarizəsi, bu mübarizə Atatürkün rolu, qurtuluş savaşı və bu zaman ölkədə siyasi-iqtisadi vəziyyət haqqında məlumat verir. Müəllif hadisələrin birbaşa şahidi olduğu üçün verdiyi məlumatlar da real və obyektivdir. Adını çəkdiyimiz ikinci əsər isə Əhməd bəy Ağaoğlunun sürgündə olarkən yaşadıklarını əks etdirən memuar xarakteri əsərdir. Burada XX əsrin 20-ci illərinin Avropası haqqında ümumi təsvir yaradacaq məlumatlar əks olunmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlunun "İslamiyyətə kədin" adlı əsərində müvafiq tarixi məlumatlar əks olunmasa da çoxlu sayda etnoqrafik məlumatlara rast gəlinir. Müəllif türk qadınlarının İslamın qəbul edilməsindən öncəki zamanlarda sərbəst olduğunu yazır. O bildirir ki, yaşmış olduqları çətin şərait səbəbindən qadınlar güclü olmağa məcbur idilər. onlar kişilərin ən sədiq dostları idi. Əhməd bəy qeyd edir ki, İslami qəbul edən türk – tatar qadınları digərləri kimi çarşaba bürünmədi, çünki, bu vəziyyət və onəno onların düşüncəsi ilə tərs mütənəsib idi. O əlavə edir ki, hətta XIII əsrdə səyahət edən İbn Bəttutə belə türk qadınlarının sərbəstliyini görüb çəşbəş qalmışdı. Əhməd bəy Ağaoğlu türk – tatar qadınlarının bu qədər sərbəstliyə rəğmən olduqları ailecanlı olmalarını və sət xaraketerli olmaqla bərabər təhsilə və yeni bilik öyrənməyə digər xalqların qadınlarına nisbətə daha çox meyl etdiklərini yazmaqdadır. O, türk qadınlarının iti zəhnini olduğunu, bu səbəblə də Ərəb Xilafətində yüksək vəzifələrdə qədar ucaldıqlarını, hətta Xəlifə Harun Ər-Rəşidin anasının türk olduğunu da vurğulamaqdadır (6, s. 54-56).

Göründüyü kimi, müxtəlif məzmunlu əsərlər qələmə alan böyük azərbaycanlı mütəfəkkir Əhməd bəy Ağaoğlu öz araşdırmalarında tarixi məsələlərdə hər zaman yer ayırmış və ən əhəmiyyətli tarixi mövzuları qəbartmağı üstün tutmuşdur. Onun əsərlərinin içərisində "İran və inqilab" əsəri isə tamamilə tarixin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. O bu əsərində indi də ən əhəmiyyətli olan tarixi qaynaqlardan geniş formada istifadə etmişdir. Həmçinin, yuxarıdakı məlumatlara nəzər yetirib belə qənaətə gəlmək

mümkündür ki, Əhməd bəy Ağaoğlu daxil olmaqla Avropa təhsili görmüş alimlərin coğrafi biliklərinin təməlinə Antik Yunan-Roma coğrafiyalarının əsərləri dayanır. Bu təsirin nəticəsidir ki, onlar müasir dövrdə coğrafi əraziləri təsvir edib onlar haqqında təsvir yaratmaq üçün Əhəmənilər zamanında istifadə olunan Persiya terminindən istifadə edirlər, yaxud da müasir nöqtəyi-nəzərdən yanaşaraq İran kimi işlədirlər. Əhməd bəy Ağaoğlundan fərqli olaraq xarici tarixçilər Persiyası fars kimi nəzərdə tutur və bu əraziləri fars torpağı adlandırlar. O isə həqiqətə ilkin mənbələr əsasında əks etdirərək bu ərazilərin türk torpağı olduğunu dəfələrlə vurğulayır. Buna rəğmən Avropa təhsilinin nəticəsi olaraq "İran" terminindən istifadə doğru olmadığını qədar də ilkin mənbələr ilə öz təsdiqini tapmamışdır. Böyük alimimizin isrinin araşdırılması sadəcə tariximiz üçün deyil elə bu günümüz üçün də əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağaoğlu Ə. İran və inqilabı, Bakı, Azərşəf, 2009, 152 s.
2. Bayramlı Z. H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş ayanlarının rolu. Bakı, "Avropa", 2015, 348 s.
3. Aka İ. İran'da Türkmən hakimiyyəti. İstanbul, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2001, 102 s.
4. Akalın G. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlu. Bakı, AzAtaM, 2004, 135 s.
5. Ağaoğlu A. İhtilal mi İnkılap mı. Ankara, Alaeddin Kral Basınevi, 1942, 73 s.
6. Ağaoğlu A. İslamiyyətdə kədin. Ankara, Birey və toplanmış yayıncılıq, 1988, 60 s.
7. Ağaoğlu A. Mütəreke və Sürgün Həturaları. İstanbul, Doğu kitabəvi, 2010, 163 s.
8. Ağaoğlu A. Sərbəst İnsanlar Ölkəsində. Ankara, Sanayi nəfisə matbaası, 1930, 128 s.
9. Ağaoğlu A. Üç Mədəniyyət. İstanbul, Doğu kitabəvi, 2013, 112 s.
10. İbne Bekri-Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyyə. Çevr. M. Öztürk. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 2014, 418 s.

11. Gündoğdu A. Ümmətin Millele. İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, 352 s.

12. Sümer F. Səfəvi dövlətinin quruluşu və gelişməsinde Anadolu Türklərinin rolu. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1999, 265 s.

13. Nizamüddin Şamî. Zefərnəme. Çevr. N. Lugal. Ankara, Türk Tarih Kurumu yayınları, 1987, 399 s.

14. Audrey L. Altstadt. The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule. Stanford, 1992, 331 p.

15. Georgeon F. Passé turco-tatar, présent soviétique: études offertes à Alexandre Bennigsen. Paris: Editions Peeters, 1986, 566 p.

16. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with the author's Journal of Travels from England through Russia into Persia and back through Russia, Germany and Holland. Vol.-I. London, Paternoster Row, 1753, 411 p.

17. Lambton A.K. Continuity and Change in Medieval Persia. Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century. Bibliotheca Persica, London, I. B. Tuaris, 1988, 425 p.

18. Lockhart L. The fall of the Safavi dynasty and the afghan occupation of Persia. Cambridge, Cambridge University Press, 1958, 584 p.

19. Morgan D. O. Medieval Persia (1040 – 1797). New York: Longman Inc., 1988, 197 p.

20. Newman A.J. Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire. London, I. B. Tuaris, 2006, 281 p.

21. Savory R. M. Iran under the Safavids. Cambridge, Cambridge University Press, 1980, 277 p.

22. Shissler A. Holly. Between Two Empire. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey. London, I.B.Tauris Publishers, 2002, 280 p.

23. Storey C. A. Persian literature: a biographical survey. Volume I. Part I. Sec. I: Qur'anic Literature. London: Luzac and Co., 1927, p. 1-60; Sec. II: History, fasc. 1. A. General History. B. The Prophets and Early Islam. London: Luzac and Co., 1935, p. 61-236; Fasc. 2. C.-L. Special Histories of Persia, Central Asia and the remaining parts of the world except India. London: Luzac and Co., 1936, p. 237-432; Fasc. 3 History of India.

London: Luzac and Co., 1939, p. 433-780; Part. 2. Biography. Additions and corrections. Indexes. London: Luzac and Co., 1953, p. 781-1444.

24. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol periods / Edited J. A. Boyle. Cambridge: Cambridge University Press, 1968, 709 p.

25. The Geography of Strabo. With and English translation by Horace Leonard John. In eight volumes. Vol 1. London, William Heineman, 1961. 531 p.

26. The Voyages and Travels of the Ambassadors, Adam Olearius, translated by John Davies. London, Temple Barr, 1662, 610 p.

Summary

Maryam Seyidbayli, Bayram Quliyev

An overview of the historical data of the works of Ahmed Bey Agaoglu

The paper deals with the historical data existing in the work of Ahmed bey Agaoglu who was a prominent Azerbaijani and naturalized Turkish politician, publicist and journalist. All of the works and some of them translations had been used for the getting the scientific conclusion. There are many historical facts and analyses in the work of Ahmed bey Agaoglu including "Üç Medeniyet" ("Three civilizations"), "İslamiyyette kadın" ("Woman in the Islamic World"), "İran ve İnkılabı" ("The Iranian Revolution") etc. Analyzing the materials of these books, the materials of the work of Ahmed bey Agaoglu on the history should divide into two part: materials on the world history and materials on the Azerbaijani history. The work of A/ Agaoglu titled "The Iranian Revolution" is completely dedicated to the history of Azerbaijan covering the XIV-XIX centuries.

Keywords: Ahmed Bey Agaoglu, History of Azerbaijan, The Russian Empire, Ottoman Empire, "Iran and Revolution"

Резюме

Марьям Сеидбейли, Байрам Гулиев

Обзор исторических данных в работах Ахмед Бей Агаоглы

Статья посвящена обзору исторических данных, содержащихся в работах выдающегося азербайджанского и турецкого политика, публициста и журналиста Ахмед Бей Агаоглы. Всего его произведения, а также переводы некоторых из них получили в статье научное обоснование. В таких трудах Ахмед Бей Агаоглы, как «Üç Medeniyet» («Три цивилизации»), «İslamiyyette kadın» («Женщина в исламском мире»), «İran ve İnkılabı» («Иран и революция»), содержится много исторических фактов, подвергнутых глубокому анализу. В результате рассмотрения этих книг, автор разделяет весь содержащийся в них материал на две группы: материалы по мировой истории и материалы по истории Азербайджана. Работа А. Агаоглы «Иран и революция» полностью посвящена истории Азербайджана XIV-XIX веков.

Ключевые слова: Ахмед-бек Агаев, История Азербайджана, Российская империя, Османская империя, "Иран и революция"